

Нестуля Олексій Олексійович -

докторант відділу регіональних проблем історії України. Народився у 1957 році на Харківщині. У 1978 році закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка. Працював у Кіровоградському та Полтавському педагогічних інститутах. У 1985 році закінчив аспірантуру Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, де 1986 р. захистив дисертацію кандидата історичних наук. У 1996 році - доктора історичних наук на тему: "Церковна старовина в Україні. 1917-1941 рр." Заслужений працівник освіти України. Академік Української академії історичних наук. Автор більше 100 наукових публікацій, в тому числі 6 монографій. Досліджує питання збереження історико-культурної спадщини в Україні в ХХ ст.

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ В РОКИ "ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ"

Досить короткий період кінця 20-х – початку 30-х років увійшов в історію українського народу, як і інших народів, що перебували у складі СРСР, як роки "великого перелому",

що зачепив усі сфери соціального, економічного, політичного та духовного життя суспільства.

Комуністична партія, Радянська держава доклали в цей час значних зусиль, аби звести нанівець вплив релігії і церкви в житті віруючих, нав'язати їм єдино правильний матеріалістичний світогляд.

Соціально-економічні та суспільно-політичні зміни в країні не могли не позначитися на функціонуванні системи пам'яткоохоронних інституцій. Під тиском органів влади вони змушені були основну увагу звертати на виявлення та організацію обліку й охорони революційних пам'яток, переважно пов'язаних з боротьбою за встановлення радянської влади. В такий спосіб пам'яткоохоронці залучались до вирішення проголошених комуністами завдань класового, інтернаціонального, соціалістичного і т.ін. виховання населення.

Їм нав'язувалися хибні, антиісторичні, вульгарно-соціологічні схеми, які мали слугувати методологічною основою їх роботи. 29 грудня 1930 р. сектор науки Наркомату освіти УСРР розіслав обіжник, в якому намітив ряд заходів, спрямованих на підвищення ролі музейних установ по збереженню історико-культурної спадщини. "Пам'ятки культур: монастирі, церкви, синагоги з усіх їх устаткуванням, - зазначалося в ньому, - дають нам уявлення про побут різних класів суспільства, свідчать про виробничі стосунки і класову боротьбу та ідеологію даного суспільства".

Разом з тим, в обіжнику фактично обґрунтовувалась і санкціонувалась можливість відмови від охорони раніше взятих на облік об'єктів. "Справа охорони пам'яток культури досить часто ускладнюється тим, що на місцях часто трапляється розбіжність інтересів охорони пам'яток культури та вимог поточного моменту: іноді чергові господарчі потреби задовольняються коштом ліквідації або псування пам'ятки культури. Цю розбіжність інтересів і завдань нам треба мати на увазі і, щоб надалі не повторювались випадки непоправних втрат, треба виділити для охорони та збереження ті об'єкти культури, історії, що їх обов'язково необхідно зберегти для науки та показових культурно та політосвітніх завдань"¹. Зрозуміло, що ця пропозиція стосува-

лась в першу чергу культових пам'яток, при охороні яких найбільше й траплялась розбіжність з "вимогами поточного моменту".

Досить суперечливим за змістом принципів положень був і обіжник сектору науки НКО УСРР "Про завдання, методи охорони та масової популяризації пам'яток культури" від 27 вересня 1931 р. З одного боку в ньому намічалися заходи по розширенню типології пам'яток, організаційних підвалин, форм і методів пам'яткоохоронної роботи. Цілком слушно наголошувалось також на тому, що «приміщення колишніх церков..., які знаходяться на облікові НКО і в даний час пустують, або ж використовуються невідомим способом, потрібно пристосувати до потреб масової культурної роботи, не порушуючи деталей пам'яток. В церквах, синагогах – музеях антирелігійної пропаганди, - говорилося в обіжнику, - необхідно повністю зберігати ансамблі, цікаві не лише з художньо-виробничого боку, а також з боку соціально-економічного, побутового". І хоч таким шляхом ставилось за мету досягти "поглиблення методів антирелігійної пропаганди", він, загалом, не суперечив завданням охорони культових пам'яток.

Разом з тим, в обіжнику робився закид на адресу Київської та Харківської крайових інспектур за те, що в їх роботі "чільне місце... займала довгий час реєстрація пам'яток церковної архітектури, за якими не хотіли бачити соціального змісту, діалектики й значення класової боротьби в історичному процесі". Відтак, реєстрацію культових пам'яток (за виключенням монастирів) пропонувалось підпорядкувати завданням "утворення мережі пам'яток, яка в повній мірі відбивала б природньо-економічні умови розвитку господарських систем та суспільних формацій на Україні". Пам'ятки пропонувалось класифікувати за періодами: капіталістичний, капіталізм, класових боїв пролетаріату і пролетарської революції, соціалізм. Вважалось, що в такий спосіб буде забезпечено "висвітлення ролі і міста кожної пам'ятки в цілій системі даної формації і доби" та формування в межах окремих територій, міст, сіл, районів відповідної екскурсійної мережі.

На перший погляд подібні вульгарно-соціологічні підхо-

ди до вирішення завдань реєстрації та класифікації культурних пам'яток, їх використання у вихованні широкого загалу на принципах марксизму-ленінізму не склали прямої загрози самим пам'яткам. Однак лише на перший погляд, оскільки в обіжнику наголошувалось на необхідності "переглянути пам'ятки церковної архітектури, виділивши з них до (екскурсійної – авт.) мережі найбільш видатні, пов'язані з основними комплексами певної території і часу"².

Такі принципові вказівки НКО значно ускладнювали діяльність подвижників збереження історико-культурної спадщини по виявленню та обстеженню культурних пам'яток з метою встановлення за ними догляду з боку державних органів. Не зважаючи на значні зусилля пам'яткоохоронців, в середині 20-х років ця проблема не була остаточно вирішена. Отже вона залишилася актуальною і на зламі 20-х років. Це засвідчують, зокрема, матеріали про діяльність музеїв, ВУАКу, крайових інспектур. Так, на початку 1930 р. Шепетівська окрінспектура народної освіти надіслала до НКО УСРР результати проведеного в 1929 р. місцевим округовим музеєм обстеження молитовних будинків Шепетівщини. При цьому в листі інспектури повідомлялось, що на зарахування до списку пам'яток культури заслуговують понад 40 культурних споруд – синагог, дзвіниць, капличок, церков, тощо³.

Подібні наслідки дало й обстеження Могилів-Подільської округи директором місцевого музею О.Івановим. В липні 1931 р. він повідомив ВУАК, що виявив в окрузі біля 70 церков, одну дзвіницю, синагогу та 5 костельів, які мали ознаки пам'яток архітектури та заслуговували на відповідну охорону. О.Іванов привертав увагу ВУАКу також до старовинного п'ятиярусного іконостасу в церкві с.Григорівка, ікон ХУІ ст. в Успенській церкві в м.Бар, зазначав ряд інших історико-мистецьких зразків культурного начиння в молитовних будинках округи⁴.

Значну роботу по обстеженню та обліку культурних пам'яток Поділля в 1930 р. провів співробітник Музею українського мистецтва у Харкові П.Жолтовський. За два місяці роботи він відвідав десятки найвіддаленіших сіл і містечок краю та виявив у них 133 пам'ятки так званої цивільної культурної архітектури, зробив з них біля 700 світлин, а дея-

кі обміряв. 31 січня 1931 р. на засіданні бюро Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) П.Жолтовський виступив з доповіддю "Стара архітектура Подільського містечка", в якій розповів про результати своєї роботи. Присутні на засіданні члени бюро УКОПК (В.Дубровський, Д.Гордєєв, М.Тихий), члени комітету (О.Іванівська, П.Зубарєв, О.Нікольська, О.Поплавський, О.Чудновська та ін) взяли жваву участь в обговоренні доповіді. Незважаючи на те, що в деяких виступах не обійшлося без звичних для того часу закидів П.Жолтовському про недостатню увагу пам'яткам революції в його роботі, вона, загалом, отримала високу оцінку учасників засідання.

Відповідне рішення прийняли і члени бюро, які також ухвалили продовжити виявлення пам'яток з метою "термінової охорони та науково-дослідної роботи"⁵. Що ж до списку виявлених П.Жолтовським пам'яток, то незабаром він був переданий Київській крайовій інспектурі ОПК для практичного використання в її роботі⁶.

Не обходили увагою питання обліку пам'яток і співробітники самої інспектури. Зокрема, влітку 1932 р. в зв'язку з відсутністю в інспектурі відомостей про пам'ятки культури на Волині до Житомира виїхав крайовий інспектор К.Є.Антипович. В результаті лише в Житомирі він взяв на облік 53 пам'ятки. Серед них: Воздвиженська, Подільська, Михайлівська церкви, два православні собори, два католицькі костьоли та католицька консисторія. Була також досягнута домовленість зі співробітниками музею про те, що вони проведуть обстеження культових будов краю та про залучення до охорони пам'яток працівників освіти, архівів та ін.⁷

В цьому плані продовжував працювати й ВУАК, який розробив і розіслав до місцевих музеїв, органів освіти, краєзнавчих організацій реєстраційні "Анкети для пам'яток будівництва", в яких пропонувалось заповнити відомості про пам'ятки фортифікаційного, цивільного та культового будівництва⁸. В 1929 р. ВУАК також видав співробітникові Остерського краєзнавчого музею Н.В.Гоппенеру відкритого листа на реєстрацію пам'яток церковної старовини в Чернігівському та Ніжинському округах та ряд відкритих листів на дослідження пам'яток мистецтва окремих регіонів, в хо-

ді яких, як правило, виявлялись та брались на облік нові об'єкти охорони. Зокрема, Ю.Виноградський отримав дозвіл на дослідження пам'яток мистецтва Глухівщини, Ніжинщини та Чернігівщини, В.І.Маслов – Роменщини, К.М.Терещенко – Звенигородщини, Уманщини та Шевченківщини.

В квітні 1930 р. мистецький відділ ВУАКу ухвалив видати відкриті листи: Ю.С.Виноградському на дослідження пам'яток мистецтва в Сосницькій, Конотопській, Глухівській, Ніжинській, Чернігівській округах; М.М.Дяченкові – на дослідження пам'яток культової архітектури на Шевченківщині; Л.А.Левицькій – на дослідження дерев'яних синагог ХУІІІ ст. у м. Михальполь Проскурівської округи та в м. Миньківка Кам'янецької округи на Поділлі⁹.

На зламі 20-х –30-х років напружено працював над дослідженням пам'яток культової архітектури їх неперевершений знавець С.А.Таранушенко. Як зазначав він у звіті за свою роботу влітку 1929 р., попередньо по кожній з 13 округ Харківської крайової інспектури були складені списки пам'яток. Робилося це на основі даних літературних джерел, відомостей, надісланих до інспектури її кореспондентами, місцевими музеями, науковцями та краєзнавцями. Після цього інспектура розіслала до округових, районних виконкомів, сільських рад, на території яких в такий спосіб були зареєстровані пам'ятки, спеціальні анкети, в яких передбачались відповіді про минуле та сучасний стан історико-культурних об'єктів. Вже на їх підставі інспектура внесла зміни та уточнення в складені списки пам'яток¹⁰. Принагідно зазначимо, що на 356 запитів інспектура отримала 292 відповіді зі світлинами пам'яток. Так що мала досить повну інформацію про них¹¹.

Разом з тим, у звіті С.А.Таранушенка цілком слушно наголошувалось на актуальності наукового дослідження взятих на облік пам'яток, а особливо – дерев'яної культової архітектури, які найбільше потерпали від різних природних та соціальних негараздів. Саме в зв'язку з цим Харківська крайова інспектура спільно з Музеєм українського мистецтва у Харкові влітку 1929 р. організувала наукову експедицію по обстеженню та дослідженню дерев'яних церков. З 26 червня по 6 серпня вона працювала на Роменщині. Про культо-

ві пам'ятки округи С.А.Таранушенко мав докладні відомості від М.О.Макаренка, К.В.Мощенко, М.М.Семенчика, однак експедиція отримала нові цікаві дані про пам'ятки народної монументальної архітектури України¹².

В архіві зберігся щоденник експедиції С.А.Таранушенка. В ньому - детальні записи про обслідувані храми в сс. Лозова, Левченки, Миколаївка, Москалівка, Артюхівка, Бобрик, Житне, Калинівка, Коровинці, Малі Будки, Пустовійтівка, Хоромівка, Хмельове, Ярмолинець¹³. Загалом, учасники експедиції влітку 1929 р. в 16 селах Роменщини обстежили 18 та зняли обміри 13 дерев'яних церков¹⁴.

В серпні цього ж року С.А.Таранушенко досліджував пам'ятки мурованої культової архітектури в Сумській окрузі. Зокрема, він зробив обміри собору в м. Лебедин, Покровської та Миколаєвської церков в м.Суми, оглянув храми в с.Ворожба¹⁵.

В 1930 р. С.А.Таранушенко керував експедиціями Музею українського мистецтва по дослідженню пам'яток архітектури Чернігівщини та Поділля. Була досліджена також старовинна синагога в м. Смотрич¹⁶. В червні-липні наступного року С.А.Таранушенко виїхав на чолі наукової експедиції на Полісся. Її маршрут пройшов через Коростень, Овруч, Олевське, Журневичі, Хочище, Копище, Бігунь, Хлупмени, Гладковичі. В вересні цього ж року С.А.Таранушенко разом з П.Жолтовським досліджував пам'ятки монументальної церковної архітектури в селах і містечках Чернігівщини:Нові Млини, Крупецький монастир, Пекарі, Велике Устя, Сосниця, В'юнище, Мена, Городище, Синявка. В вересні-жовтні 1932 р. С.А.Таранушенко працював у Чернігові – робив обміри будівель колегіуму та Катерининської церкви¹⁷. (Збереглися щоденники подорожей С.А.Таранушенка 1930-1932 рр., які й зараз складають науковий інтерес для істориків, мистецтвознавців, краєзнавців¹⁸).

Таким чином, не зважаючи на край несприятливі в кінці 20-х – на початку 30-х років умови для дослідження культових пам'яток, ця робота продовжувалась. Співробітники наукових установ, крайових інспектур, музеїв доклали немало зусиль для того, аби в кресленнях і світ-

линах зафіксувати хоча б найбільш визначні пам'ятки українського народу. Сьогодні саме за ними ми маємо можливість скласти уявлення про десятки і сотні пам'яток, які не пережили роки "войовничого атеїзму" та війни, загинули від людської байдужості.

Експедиції, студії окремих науковців та музейних працівників, окрім наукового, мали й прикладне пам'яткоохоронне значення. Як вже зазначалось, вони, перш за все, давали матеріали до розширення реєстрів пам'яток, взятих під охорону держави. З цієї точки зору цікаво проаналізувати дані про кількість пам'яток архітектури, зареєстрованих НКО та пам'яткоохоронними організаціями України. Так, на травень 1929 р. на обліку НКО УСРР перебувала 371 пам'ятка архітектури республіканського значення¹⁹. З них біля 270 пам'яток культової архітектури²⁰. На липень 1931 р. на обліку головної інспектури охорони пам'яток культури НКО УСРР знаходилося вже 492 пам'ятки архітектури, з них - 310 культової²¹. Збільшення їх кількості в реєстрах Наркомату освіти відбулося внаслідок занесення до них пам'яток в межах Харківської крайової інспектури, на Поділлі і Волині. Наприклад, на початку 1931 р. НКО УСРР в листі до Бердичівського міськкомунгоспу, повідомляючи "про будинки м.Бердичева, які належать охороні при новому плануванні міста", заніс до їх числа "мулярську" та "стару" синагоги, які не значились у відповідних списках комісаріату на 1929 р.²²

На жаль, наведені дані не відбивають загальних тенденцій початку 30-х років щодо обліку культових пам'яток. В цьому переконують матеріали УКОПК та крайових інспектур про кількість зареєстрованих ними пам'яток. Зокрема, на час третього пленуму УКОПК (травень 1931р.) на його обліку перебувало 459 пам'яток архітектури. Окрім цього, у розпорядженні Комітету були матеріали додаткових реєстрів пам'яток, поданих Київською крайовою інспектурою (98 об'єктів архітектури) та П.Жолтовським²³. Однак, через два роки, у липні 1933 р. в інформації про кількість зареєстрованих пам'яток, направленій до Наркомату освіти республіки, УКОПК називає те ж саме число пам'яток архітектури, що і в травні

1931 р. – 459²⁴. Отже, нововиявлені пам'ятки не були включені до реєстрів Комітету.

Більше того, кількість пам'яток архітектури, за якими доглядали УКОПК та головна й крайові інспектури, вже на 1931 р. фактично значно зменшилась, незважаючи на те, що абсолютні числа, якими оперували у звітах та на пленумах Комітету (371 і 459 чи 492), мали б свідчити про протилежне. Справа в тому, що назване на першому пленумі УКОПК, це кількість пам'яток архітектури республіканського значення, зареєстрованих НКО УСРР. Пам'ятки місцевого значення перебували на обліку музеїв, крайових інспектур. На третьому ж пленумі Комітету мова йшла про загальну кількість пам'яток архітектури²⁵ як місцевого, так і республіканського значення в Україні. Точніше, переважно про пам'ятки місцевого значення, оскільки республіканський статус було збережено лише за кількома об'єктами.

Подібне зміщення акцентів при реєстрації історико-культурних об'єктів призвело до того, що, по-перше, до переважної більшості пам'яток було знижено категорію обліку, отже, і правовий статус охорони, пов'язаний з нею. Однак, ще більш суттєвим для долі пам'яток було те, що багато з них були зовсім зняті з обліку, рівнозначно – позбавлені охорони з боку держави. Так, якщо вже на 1927 р. на обліку Харківської крайової інспектури перебувало 435 пам'яток архітектури, то на кінець 1930 р. – лише 205. На 1 травня 1931 р. під доглядом інспектури перебувало 207 пам'яток архітектури, список яких був затверджений НКО УСРР²⁶. У звіті інспектури за 1929/30 рік подібне зменшення (більше, ніж у двічі) пояснювалось переглядом, у відповідності до вказівок Наркомату освіти та УКОПК, взятих раніше на облік пам'яток з метою виділення з-поміж них “найбільш видатних”. Нагадаємо, що НКО УСРР та УКОПК рекомендували в першу чергу “переглянути пам'ятки церковної архітектури”. При чому на догоду політичній кон'юнктурі інспектура планувала в 1930/31 році продовжити перевірку реєстру пам'яток та зняття з обліку пам'яток другорядних²⁷.

1931 р. – 459²⁴. Отже, нововиявлені пам'ятки не були включені до реєстрів Комітету.

Більше того, кількість пам'яток архітектури, за якими доглядали УКОПК та головна й крайові інспектури, вже на 1931 р. фактично значно зменшилась, незважаючи на те, що абсолютні числа, якими оперували у звітах та на пленумах Комітету (371 і 459 чи 492), мали б свідчити про протилежне. Справа в тому, що назване на першому пленумі УКОПК, це кількість пам'яток архітектури республіканського значення, зареєстрованих НКО УСРР. Пам'ятки місцевого значення перебували на обліку музеїв, крайових інспектур. На третьому ж пленумі Комітету мова йшла про загальну кількість пам'яток архітектури²⁵ як місцевого, так і республіканського значення в Україні. Точніше, переважно про пам'ятки місцевого значення, оскільки республіканський статус було збережено лише за кількома об'єктами.

Подібне зміщення акцентів при реєстрації історико-культурних об'єктів призвело до того, що, по-перше, до переважної більшості пам'яток було знижено категорію обліку, отже, і правовий статус охорони, пов'язаний з нею. Однак, ще більш суттєвим для долі пам'яток було те, що багато з них були зовсім зняті з обліку, рівнозначно – позбавлені охорони з боку держави. Так, якщо вже на 1927 р. на обліку Харківської крайової інспектури перебувало 435 пам'яток архітектури, то на кінець 1930 р. – лише 205. На 1 травня 1931 р. під доглядом інспектури перебувало 207 пам'яток архітектури, список яких був затверджений НКО УСРР²⁶. У звіті інспектури за 1929/30 рік подібне зменшення (більше, ніж у двічі) пояснювалось переглядом, у відповідності до вказівок Наркомату освіти та УКОПК, взятих раніше на облік пам'яток з метою виділення з-поміж них “найбільш видатних”. Нагадаємо, що НКО УСРР та УКОПК рекомендували в першу чергу “переглянути пам'ятки церковної архітектури”. При чому на догоду політичній кон'юнктурі інспектура планувала в 1930/31 році продовжити перевірку реєстру пам'яток та зняття з обліку пам'яток другорядних²⁷.

В 1932 р. подібну ревізію списку культурно-історичних об'єктів вчинила також Київська інспектура охорони пам'яток культури. "Інспектура, - читаємо у звіті, - розгорнула широку роботу, включилася цілковито в соціалістичне будівництво, обслуговуючи його потреби, працюючи по лінії поглиблення культурної революції та будівництва національної за формою та інтернаціональної за змістом пролетарської культури. Протягом 1932-33 рр. - констатується в документі, - пророблено таку роботу :

1. Переглянуто реєстр пам'яток культури та знято з обліку низку об'єктів, які не мали жодного історичного значення, особливо багато знято з обліку культових будинків"²⁸.

Таким чином, під тиском антирелігійної істерії доби "великого перелому" державні пам'яткоохоронні органи змушені були відмовитися як від результатів роботи подвижників збереження історико-культурної спадщини того часу (виявлені ними об'єкти так і не попали у відповідні реєстри), так і попереднього етапу розвитку пам'яткоохоронного руху, вчинивши ревізію, а фактично знявши з державного обліку, а значить, і з-під охорони держави, значну кількість зареєстрованих на кінець 20-х років культових пам'яток.

¹ Бюллетень НКО. - 1931. - № 3. - С.8.

² Там само. - № 56. - С.6-7.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО)України. - Ф.166, оп.6, спр.9406. - Арк.13.

⁴ Науковий архів Інституту археології України Національної Академії наук України(далі - НА ІАУ НАН). - Ф.ВУАК, спр.374. - Арк.34-48.

⁵ Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.212, оп. 1, спр.16. - Арк.24.

⁶ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.9, спр. 1504. - Арк. 48.

⁷ Там само. - Оп.10, спр.1382. - Арк.14-21.

- 8 Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського Національної Академії наук (далі – ІР ЦНБ НАН) України. – Ф.279, №860. – Арк.3-4.
- 9 ЦДАВО України. – Ф.166, оп. 1, спр. 7660. – Арк. 78, 183.
- 10 ІР ЦНБ НАН України. – Ф.278, № 1378. – Арк.1.
- 11 НА ІА НАН України. – Ф.ВУАК, спр.346. – Арк.10.
- 12 Таранушенко С. Звіт за досліди в галузі українського мистецтва рр. 1928 – 1929 // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. - №2. – С.65 –70.
- 13 ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 278, №1347. – Арк.31 –101.
- 14 ЦДАВО України. - Ф.166, оп.9, спр.1510. – Арк.10; ДАКО. – Ф.212, оп.1, спр.15. – Арк.12.
- 15 ІР ЦНБ НАН України Ф.278, №1378. – Арк.9.
- 16 Там само. - № 1384. – Арк.1.
- 17 Там само. – Арк.2, № 1383. – Арк.1-10 зв.
- 18 Там само. - № 1352.
- 19 ЦДАВО України. – Ф.166, оп.8, спр.48. – Арк.304.
- 20 Там само. – Оп.6, спр.9391. – Арк.199-204.
- 21 Там само. – Оп.10, спр.1392. – Арк.2.
- 22 Там само. – Оп.9, спр.1483. – Арк.92.
- 23 Там само. – Ф.1, оп. 6, спр. 146. – Арк.172.
- 24 Там само. – Ф.166, оп.9, спр.1493. – Арк.50.
- 25 НА ІА НАН України. – Ф.ВУАК, спр. 146. – Арк.172.
- 26 ЦДАВО України. – Ф.1, оп.6, спр. 146. – Арк.172.
- 27 НА ІА НАН України. – Ф.ВУАК, спр.346. – Арк. 10,11.
- 28 ДАКО. – Ф.212, оп.1, спр.18. – Арк.41.

